

بررسی فقهی مبالغ دیه، در پرتو مقتضیات زمان^۱

* محمود آقاجانی

** احمد عابدینی

*** محمدعلی حیدری

*** نادعلی عاشوری

چکیده

هدف از این تحقیق، بررسی فقهی مبالغ دیه و تخییر جانی، در پرتو مقتضیات زمان است، که آیا امور ششگانه دیه (شتر، گاو، گوسفند، درهم، دینار، حله یمانی) موضوعیت دارند؟ و آیا تخییر جانی در انتخاب اعیان شش گانه منطقی است؟ با توجه به فتاوی فقهای شیعه و روایات، دیه قتل مرد مسلمان، یکی از امور شش گانه (شتر، گاو، گوسفند، دینار، درهم و حله یمانی) بیان شده است. همچنین مشهور فقهای شیعه معتقدند که جانی در انتخاب هر یک از اعیان مذکور مخیر است، اما نتایج حاصل از این تحقیق حاکی از این است که اولاً امور ششگانه مقادیر دیه در حال حاضر موضوعیت ندارند، بلکه پرداخت مقداری از مال که توسط حاکم اسلامی، با عنایت به منابع شرعی و مقتضیات زمان تعیین و جهت جبران خسارت وارده به مجنی علیه یا اولیا دم مورد نظر شارع بوده است تا از ضایع شدن خون مسلمان جلوگیری شود ثانیاً در وضعیت کنونی اختیار جانی در پرداخت دیه منطقی نمی‌باشد. از این رو، پیشنهاد می‌شود که با اجتهاد فقهی و با توجه به مقتضیات زمان، مسأله‌ی مقادیر دیه و تخییر جانی در پرداخت دیه از سوی فقهای شیعه مورد بازبینی قرار گیرد. روش این پژوهش، توصیفی - تحلیلی است که با مطالعه‌ی روایات و بررسی آرای برخی از فقهای عظام شیعه در مورد دیه قتل، اطلاعات لازم گردآوری شده است.

کلید واژه‌ها: دیه، قتل، مقتضیات زمان، فقه امامیه.

۱- تاریخ وصول: ۱۳۹۴/۶/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۵/۳۰

* دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران
aghajani256@yahoo.com

** استادیار گروه حقوق و معارف اسلامی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

*** استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

**** دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

۱- مقدمه

نظام پرداخت دیه و قوانین مربوط به آن از اموری است که بعد از پیروزی انقلاب اسلامی مورد توجه قانون‌گذاران کشورمان قرار گرفته است. با تشکیل اولین دوره مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۵۹، شورای عالی قضایی، لایحه دیات را در سال ۱۳۶۱ در کمیسیون امور قضایی مجلس شورای اسلامی به تصویب رساند تا به مدت پنج سال به صورت آزمایشی به مرحله اجرا در آید. پس از پایان یافتن مدت اجرای آزمایشی قانون مزبور، قوه قضائیه لایحه قانون مجازات اسلامی را تقدیم مجلس کرد و قانون مذکور در سال ۱۳۷۰ به تصویب رسید. در ماده ۲۹۷ این قانون دیه قتل مرد یکی از امور ششگانه شتر، گاو، گوسفند، حله یمنی، دینار و درهم با تعداد و شرایطی که در قانون مذکور مشروحاً آمده تعیین شده بود این قانون با فتوای مشهور فقهای امامیه مطابقت داشت؛ اما این قانون بنا به مقتضیات زمان طبق ماده ۵۴۹ مصوب سال ۱۳۹۲ به این صورت اصلاح شد که موارد دیه کامل همان است که در مقررات شرع تعیین شده است و میزان آن را در ابتدای هر سال توسط رئیس قوه قضائیه به تفصیل بر اساس نظر مقام رهبری تعیین و اعلام می‌شود.

اصلاحیه فوق برای برخی این ابهام را بوجود آورده که این ماده با نظر مشهور فقهای امامیه که مقادیر دیه را یکی از امور ششگانه دیه می‌دانند همخوانی ندارد. در حقیقت این ابهام بر می‌گردد به این سؤال که آیا امور ششگانه دیه موضوعیت دارند؟

در نهایت اگر امور ششگانه دیه موضوعیت داشتند در این صورت این ابهام پا برجاست و اگر امور ششگانه دیه موضوعیت نداشتند بلکه مقادیر دیه در حقیقت پرداخت مقدار مالی است که توسط حاکم اسلامی با عنایت به منابع شرعی و مقتضیات زمان تعیین و جهت تدارک خسارت وارده به مجنی علیه و اولیای دم پرداخت می‌شود. در این صورت غرض شارع همان چیزی است که در ماده ۵۴۹ آمده است و ابهامی باقی نمی‌ماند. البته در این مقاله صرفاً موضوعیت یا عدم موضوعیت امور ششگانه دیه مورد بررسی قرار می‌گیرد، اما نحوه محاسبه آن توسط حاکم اسلامی، در مقاله نگارنده با عنوان «نگاه قرآن به دیه و نحوه محاسبه آن در عصر حاضر» در نشریه مطالعات قرآنی شماره ۱۷ منتشر شده است.

هدف این مقاله، بررسی و تبیین فقهی مبالغ دیه در پرتو مقتضیات زمان است، تا موضوعیت و یا عدم موضوعیت امور ششگانه دیه مشخص گردد. لذا در این پژوهش روایات که مستند اصلی مشهور فقهای امامیه است و با در نظر گرفتن لسان روایات و تأثیر شرایط اجتماعی و اقتصادی در صدور روایات

مورد استفاده فقهای عظام مورد بررسی قرار می‌گیرند تا روشن شود آیا امور شش‌گانه دیه با توجه به مقتضیات زمان موضوعیت دارند؟

یا اینکه موضوعیت ندارند بلکه غرض شارع مقدس از وضع دیه، مقدار مالی است که توسط حاکم اسلامی با عنایت به منابع شرعی و مقتضیات زمان تعیین و جهت جبران خسارت وارده به مجنی علیه یا اولیا دم پرداخت می‌شود.

۲- مفاهیم تحقیق

الف) تخیر: منظور از تخیر یعنی بدنبال وقوع قتل در صورت محکومیت جانی به پرداخت دیه، او در پرداخت هر یک از امور ششگانه مخیر است.

ب) تنويع: تنويع، خود به دو نوع است: ۱. تنوع برای تسهیل، ۲. تنوع به نحو تعیین.

۱. تنويع برای تسهیل: بعضی بیان شش‌گانه را برای تسهیل می‌دانند، یعنی شارع مقدس برای اینکه قاتل در پرداخت دیه به زحمت نیفتد لذا گونه‌های مختلف را در نظر گرفته است.

۲. تنويع به نحو تعیین: یعنی در صورتی که جانی دارنده‌ی هر یک از امور شش‌گانه باشد، پرداخت همان نوع برای او تعیین می‌گردد.

ج) تقدیر: یعنی اینکه هر یک از امور ششگانه موضوعیت نداشته و فقط پرداخت میزان مالی مهم است که مد نظر شارع بوده است (حیدری، ۱۳۸۴، ۱۰۲).

۳- پیشینه دیه

قبل از پرداختن به نظرات فقهای شیعه بطور مختصر به پیشینه و نظر فقهای اهل سنت پرداخته می‌شود. مقدار دیه اعراب جاهلی، بر حسب درجات قبائل و شأن و منزلت مقتول متفاوت بود. مثلاً در بین قریش میزان معمول دیه، ده شتر بود که این میزان بعد از نذر عبدالمطلب، به صد شتر رسید. دیه امراء و بزرگان به هزار شتر نیز می‌رسد، دیه زن، نصف دیه مرد بود و اسلام نیز همان صد شتر را امضاء کرد.

«آنچه از بحث قانون و اجرای آن در بین ملت‌های گذشته از ابتدای زندگی خانوادگی که به صورت اجتماع کوچک بود و چه از دوران قانونی اقوام و ملل پیشین به دست می‌آید. این است که در تمام قرون و اعصار و بین همه ملت‌ها مسأله دیه مطرح بوده است و به صورت‌های گوناگون و مختلف عمل می‌شد و

پیامبران خدا نیز به آن عمل می‌کردند و این تنها به اسلام و حکومت‌های اسلامی مرتبط نیست. مثلاً داوود پیامبر به دیه حکم می‌کرد. در بین فرزندان ابراهیم و... نیز معمول بود. قبل از اسلام، در عصر عبدالمطلب، مسأله دیه مطرح بود.

در مقاله فرانسوی که درباره‌ی حقوق اسلام نوشته شده است آمده است: پیش از اسلام، مجازات قتل به وسیله‌ی اولیای مقتول تا پنج نسل اجرا می‌شد و به همین جهت همیشه قتل به جنگ‌های خانوادگی منتهی می‌شد که ممکن بود بالأخره با پرداخت خونبها(دیه) قرار داد متارکه بین خانواده‌ها امضاء شود و خون‌بها در اول، ده شتر بود که در قرن پیش از اسلام به صد شتر رسید.

شماه‌ای از آنچه که در مورد نذر و عبدالمطلب در منتهی الامال نقل شده گویای این واقعیت است وقتی عبدالمطلب چاه زمزم را حفر می‌کرد قریش با او به منازعه پرداختند. او با خدای خود عهد کرد که اگر خدا به او ده پسر دهد تا در چنین کارهایی از او حمایت نکنند، یکی از آنها را در راه خدا قربانی کند. با تولد عبدالله، مقدمه عمل کردن به نذر آماده شد. عبدالمطلب همه فرزندان خود را جمع کرد و درباره‌ی نذر خود صحبت کرد، همه فرزندان رضایت دادند و قرعه گرفتند قرعه به نام عبدالله افتاد، عبدالمطلب او را به قربانگاه برد و مردم را جمع کرد. برادران عبدالله و جماعتی از قریش ممانعت کردند و گفتند، اگر بتوان جابگزینی برای قربانی عبدالله جست، نمی‌گذاریم وی قربانی شود، ناچار عبدالمطلب را راضی کردند تا پیش زنی در مدینه بروند تا مشکلات را حل کند. او در جواب اعلام کرد در میان شما دیه مردم چه چیز است؟ گفتند: ده شتر. گفت: بین عبدالله و ده شتر، قرعه بزنید، اگر به نام شتر افتاد، شتر را قربانی کنید و اگر به نام عبدالله افتاد به شتران بیفزایید تا قرعه به نام شتر افتد. آنها بین عبدالله و شتر قرعه گرفتند، قرعه به نام عبدالله درآمد، ده شتر افزودند تا به صد شتر رسید، آنگاه قرعه به نام شتر افتاد و به قربانی کردن شترها قانع شدند. از آن به بعد، صد شتر دیه انسان تلقی شد و گاو و گوسفند نیز به عنوان دیه انتخاب می‌شد، بعد از ظهور اسلام نیز همین مقدار به عنوان دیه مورد تأیید شارع مقدس قرار گرفت، ولی انواع دیگری به آن افزوده شد(صالحی، ۱۳۸۸، ۲۶-۲۸).

۴- نظر اهل سنت درباره مبالغ دیه

اما فقهای اهل سنت به جهت وجود روایات فراوانی که از پیامبر اکرم(ص) در مورد تعیین صد شتر به عنوان دیه نفس، نقل شده است، همگی به پرداخت دیه از این جنس اتفاق نظر دارند، اما در مورد پرداخت دیه از سایر اجناس در میان آنها اختلاف نظر وجود دارد.

گروهی از اهل سنت به استناد شیوهی عملی خلیفه دوم، دیه را از شش جنس قابل پرداخت می-دانند (کاشانی، ۱۹۸۲، ۲۳۵). اما گروهی دیگر این شیوه اجرایی خلیفه دوم را مربوط به مقطعی خاص از زمان دانسته و آن را قابل استناد در همه زمان‌ها ندانسته‌اند (همان). گروهی هم به استناد روایاتی که در آنها تعیین دیه را از اجناس ششگانه به خلیفه دوم نسبت داده شده است، خدشه کرده و از این رو ثبوت دیه در اجناس شش‌گانه را نپذیرفته‌اند (الاندلسی، ۱۱، ۳۹۰).

اما از آنجا که انحصار دیه در خصوص شتر، در بعضی از مناطق مشکل‌آفرین می‌نموده است، گروهی از اهل سنت درهم و دینار را هم، البته در صورت نبودن شتر یا گران بودن آن به اجناس دیه افزوده‌اند (النودی، ۱۹، ۴۹) حال یا به صورت مقدر شرعی و یا به صورت قیمت شتر.

۵- نظریه فقهای شیعه

«صاحب جواهر»، در رابطه با مقادیر دیه می‌فرماید: مقدار دیه قتل عمد، یکصد شتر دو ساله یا دویست گاو یا دویست حله یمانی که از دو لباس برد یمانی درست شده‌اند، یا هزار دینار یا هزار گوسفند یا ده هزار درهم است. در این مقادیر ششگانه اختلافی وجود ندارد، همانگونه که بعضی از فقها به این مطلب اشاره نمودند، چنانچه «صاحب غنیه» در این موضوع ادعای اجماع کرده است (نجفی، ۱۴۰۴، ۴۳، ۴).^۴

صاحب غنیه در این رابطه چنین آورده است که دیه مسلمان آزاد در قتل عمد صد شتر دو ساله یا دویست گاو یا دویست حله یا هزار گوسفند یا هزار دینار یا ده هزار درهم خوب است و بستگی دارد که جانی مالک کدام یک از اجناس فوق باشد، بر این مقدار دیه، فقهای شیعه اجماع دارند (ابن زهره، ۱۴۱۷، ۴۱۲). همچنین در السرائر بر این موضوع ادعای اجماع شده است (ابن ادريس، ۱۴۱۰، ۳۲۳).^۵

بنابراین مشهور قریب به اتفاق فقهای شیعه هر شش نوع را اصل دانسته‌اند و در رابطه با اختیار جانی هم، نظر علمای شیعه به همین منوال است و برخی در این باره ادعای اجماع کرده‌اند. صاحب جواهر در این زمینه می‌نویسد: همانطور که بین فقهای ما معروف است، بلکه بین فقهای متأخر بر آن ادعای اجماع شده است. عبارت صریح «کتاب غنیه» و ظاهر «کتاب سرائر» و «مفاتیح» بر وجود اجماع در این باره حکایت دارد. بنابراین، فرد جانی، هر یک از اجناس ششگانه را بپردازد حتی اگر از دارندگان آنچه که می‌پردازد نباشد، ولی مقتول نمی‌تواند از پذیرش آن امتناع ورزد (نجفی، ۱۴۰۴، ۴۳، ۱۲). همچنین محقق

اردبیلی (ره) پس از ذکر گونه‌های شش‌گانه دیه بیان می‌دارد که جانی در انتخاب هر یک از آنها مخیر است (محقق اردبیلی، ۱۴۰۳، ۳۰۹).

۶- مستندات فقهای شیعه

قرآن کریم، تنها در مورد مشروعیت اصل دیه و مقدار آن می‌فرماید: «وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَاً وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ إِلَّا أَنْ يَصَدَّقُوا» (نساء، ۹۲). «هیچ فرد باایمانی مجاز نیست که مؤمنی را به قتل برساند، مگر اینکه این کار از روی خطا و اشتباه از او سرزند؛ (و در عین حال)، کسی که مؤمنی را از روی خطا به قتل رساند، باید یک برده مؤمن را آزاد کند و خونبهای بی به کسان او بپردازد؛ مگر اینکه آنها خونبها را ببخشند».

از این رو، جزئیات مباحث دیه، در قرآن کریم موجود نیست، همچنین، در کلمات فقهاء، در این مسأله به دلیل عقلی هم مستند نشده است و چنین به نظر می‌رسد که مستند اجماع مورد ادعای فقهاء، چنانچه از کلمات تنی چند از فقها هم بر می‌آید، روایات ائمه اطهار (ع) است:

در این رابطه مرحوم فیض کاشانی در مفاتیح الشرایع می‌فرماید: دیه قتل عمد یکصد شتر دو ساله و دویست گاو و یا دویست حله‌ی که هر حله دو لباس از برد یمنی یا هزار دینار یا هزار گوسفند یا ده هزار درهم است و این دیه در یک سال ادا می‌شود و جانی در دادن هر یک از اجناس فوق اختیار دارد و در این قول بین علما اختلافی وجود ندارد و دلیل آن هم نصوص می‌باشد (فیض کاشانی، ۱۹۸۲، ۲، ۱۴۳).

همچنین مقدس اردبیلی در «مجمع الفائده» و «البرهان»، بعد از اینکه دلیل قتل عمد مرد مسلمان را ذکر می‌کند، می‌آورد: مثل اینکه اجماع فقها از روایات گرفته شده است (محقق اردبیلی، ۱۴۰۳، ۳۰۹).

همانطور که ملاحظه کردید مرحوم فیض کاشانی و محقق اردبیلی، مدرک اجماع را نصوص و روایات می‌دانند، بنابراین اجماع مورد ادعای فقها شیعه، مدرکی است، بنابراین تنها مستند فقهاء روایات است. لذا شایسته است عمده روایات وارده در این زمینه را مورد بررسی قرار دهیم.

وقتی روایات مسأله مقادیر دیات را مورد مطالعه قرار می‌دهیم ملاحظه می‌شود که روایات در این زمینه مختلف هستند و بخاطر اینکه بتوانیم نتیجه‌گیری کنیم، این روایات را دسته‌بندی می‌کنیم و خواهیم دید که لسان روایاتی که از ائمه معصومین علیه السلام نقل شده است در خصوص بیان انواع دیه متفاوت است بطوری که برخی از آنها به یکی از گونه‌های شش‌گانه و برخی دیگر به بیش از آن اشاره دارند و مجموع

اقدام شش‌گانه ای که مشهور فقها بعنوان دیه بر شمرده‌اند در تمامی روایات نیامده است ما سعی می‌کنیم بطور اجمال از هر دسته نمونه ای را ارائه دهیم تا روشن شود که لسان روایات چگونه است و مشخص گردد به استناد تنها دلیل فقها که روایات هستند آیا امور شش‌گانه موضوعیت دارند یا خیر و آیا جانی در پرداخت هر کدام مختار است؟

الف) دسته اول

روایاتی که فقط صد شتر را به عنوان دیه قتل ذکر کرده‌اند، مانند روایت صحیحی از امام باقر(ع) نقل شد، که پیامبر(ص) به حضرت علی(ع) چنین وصیت کرد: «ای علی همانا عبدالمطلب در جاهلیت پنج سنت را بنا نهاد که خداوند آنها را در اسلام تایید فرمود تا آنجا که فرمودند: و در قتل، یکصد شتر را در نظر گرفت که خداوند نیز آن را در اسلام مقرر فرمود(حر عاملی، ۱۴۰۹، ۱۹۸). مطابق این روایت، فقط صد شتر بعنوان دیه معین، معرفی شده است. ظاهر این روایت حاکی است که دیات دیگر غیر از شتر، که در سایر روایات آمده بدل از شتر محسوب می‌شوند. بنابراین شتر و نهایتاً قیمت و ارزش آن بعنوان اصل تلقی می‌گردد. همچنین در روایت «محمد بن مسلم» و «زراره از امام محمد باقر(ع) یا امام صادق(ع) فرمود: دیه یکصد شتر است نه قیمت آنها و نه غیر شتر(حر عاملی، ۱۴۰۹، ۱۹۸) مطابق این دسته از روایات فقط صد شتر به عنوان دیه معین معرفی شده است و عده ای به استناد این دسته روایات شتر را اصل در دیه می‌دانند.

ب) دسته دوم

روایاتی که فقط شتر و گوسفند را به ترتیب ذکر کردند. مانند روایت صحیحی است که معاویه بن وهب درباره دیه سؤالی از امام صادق(ع) کرد. امام(ع) پاسخ فرمودند: دیه قتل عمد یکصد شتر دوساله است و اگر شتر نبود به جای هر شتر بیست گوسفند است(حر عاملی، ۱۴۰۹، ۲۰۰).

روایت ابوبصیر از امام صادق(ع) با سند صحیح نقل کرد است که: دیه عمد، یکصد شتر دوساله است که اگر شتر وجود نداشت به جای آن بیست گوسفند است(همان).

طبق این دو روایت، دیه قتل، شتر می‌باشد، و اگر شتر نبود به گوسفند تبدیل می‌شود. لازم بذکر است که همه فقها شیعه یک شتر را معادل ده گوسفند می‌دانند، ولی فقها اهل سنت، یک شتر را معادل بیست

گوسفند می‌دانند، احتمال دارد صدور این دو روایت بر حسب تقیه بوده است و احتمال هم دارد که در برخی زمان‌ها قیمت یک شتر معادل بیست گوسفند بوده باشد.

ج) دسته سوم

دسته‌ای دیگر از روایات فقط هزار دینار و ده هزار درهم را ذکر کرده‌اند، مانند روایت صحیح حلبی از امام جعفر صادق(ع) که فرمود: «دیه ده هزار درهم یا هزار دینار است، جمیل گفت: امام فرمود: دیه یکصد شتر است (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۱۹۵).

در این روایت مقدار دیه ده هزار درهم و هزار دینار مشخص شده است و ملاحظه می‌کنید که ذیل این روایت آمده است که جمیل گفت: امام صادق(ع) فرمودند: دیه، صد شتر است. ظاهر این روایت حاکی از این است که شتر اصل است و درهم و دینار به عنوان قیمت و بدل می‌باشند.

د) دسته چهارم

در این دسته از روایات، فقط درهم، دینار و شتر ذکر شده است. در روایت ضعیفی از امام صادق(ع) نقل شده است که فرمود: دیه ده هزار درهم یا هزار دینار یا صد شتر است (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۱۹۶). همانگونه که ملاحظه می‌کنید، امام صادق(ع) دیه را در سه چیز دانسته است، دینار و درهم و شتر. همچنین در روایت صحیحی از عبدالله بن سنان آمده است که می‌گوید: از امام صادق(ع) شنیدم که فرمود: کسی که مؤمنی را عمداً بکشد قصاص می‌شود مگر اینکه اولیای مقتول رضایت دهند که دیه قبول کنند و اگر به دیه رضایت دهند و قاتل هم قبول کند، دیه دوازده هزار درهم یا هزار دینار یا صد شتر است و اگر در جایست که در آنجا دینار است پس هزار دینار، و اگر در جایست که در آنجا شتر است، پس دیه صد شتر است، و اگر در جایست که در آنجا درهم است پس دیه دوازده هزار درهم است (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۱۹۷).

در این حدیث، ظاهر این است که علاوه بر اینکه درهم و دینار و شتر به عنوان دیه مشخص شده‌اند، اما هر کدام را بر اصحاب خاص مشخص شده‌اند. بنابراین هیچ کدام از دو نظریه مشهور فقهای شیعه یعنی موضوعیت داشتن امور شش‌گانه و اختیار جانی، در پرداخت دیه با این دسته از احادیث قابل اثبات نمی‌باشد.

مسأله بعد اینکه به جای ده هزار درهم، دوازده هزار درهم ذکر شده است که احتمال دارد قیمت آن در آن زمان این چنین بوده است.

در روایت صحیح عبیدالله زراره، از امام صادق(ع) است که فرمود: «دیه هزار دینار یا دوازده هزار درهم یا یکصد شتر است(حرعاملی، ۱۴۰۹، ۱۹۷).

در این حدیث هم دیه را در سه امور لحاظ کرده اند و دینار و درهم را قبل از شتر آورده اند و شاید بتوان گفت که در زمان امام جعفر صادق(ع) درهم و دینار در جامعه بیشتر رواج داشته است، لذا دیه از آنچه که بیشتر مورد نیاز و معامله جامعه قرار می گرفت پرداخت می شده است.

۵) دسته پنجم

روایاتی که فقط دیه را منحصر در شتر، گاو و گوسفند کرده است، مانند روایت ضعیفی که ابوبصیر می فرماید: دیه مرد یکصد شتر و اگر نبود گاو به اندازه قیمت شتر پرداخت می شود و اگر نبود هزار گوسفند داده می شود(حرعاملی، ۱۴۰۹، ۱۹۷) در این روایت دیه را در شتر و گاو و گوسفند دانسته اند. البته این روایت صریح در این است که در صورت نبودن شتر باید سراغ گاو رفت، آن هم باید گاوها به قیمت شترها باشند و در صورت عدم امکان تهیه گاو می توان دیه را از گوسفند داد. پس اولاً دلالتی بر تخییر ندارد و ثانیاً شتر را اصل قلمداد نموده است.

۶) دسته ششم

روایاتی داریم که فقط در آنها چهار نوع از امور ششگانه دیه ذکر شداند. مانند روایت عبدالله بن سنان که این حدیث عبدالله بن سنان از امام جعفر صادق(ع) شنیده است که همانا دیه، یکصد شتر است و قیمت هر شتر از ورق، یکصد و بیست درهم یا ده دینار است و در مقایسه با گوسفند ارزش هر شتر بیست گوسفند است(حرعاملی، ۱۴۰۹، ۱۹۴). در این روایت چهار نوع از انواع دیات یعنی شتر، درهم، دینار و گوسفند بیان شده است. شتر را بعنوان اصل منظور کرده است و بقیه اجناس را با آن سنجیده است. البته روایاتی دیگر در این زمینه داریم که به همین چهار مورد اشاره دارد، اما در این روایات هر چهار مورد اصل منظور شده اند، نه اینکه شتر اصل و بقیه بدل باشند مانند روایت علاء بن الفضیل از امام صادق(ع) که فرمودند: دیه قتل خطایی یکصد شتر یا هزار گوسفند یا ده هزار درهم یا هزار دینار است (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۱۹۸).

ز) دسته هفتم

روایاتی است که پنج نوع از انواع شش گانه دیه در آنها ذکر شده است. مانند ذیل روایت صحیح عبدالرحمان بن حجاج از امام صادق(ع) که نقل کرده، امام علی(ع)، دیه را هزار دینار مشخص کرده که قیمت هر دینار در درهم است و برای اهل شهر علاوه بر دینار، معادل آن را که ده هزار درهم باشد می‌توانند پرداخت کنند و برای صحرا نشینان صد شتر و برای اهل سواد دویست گاو و یا هزار گوسفند (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۱۹۳). بنابراین در این روایت فقط حله به عنوان دیه مشخص نشده است و همچنین برداشت می‌شود که در روایت دینار اصل قلمداد شده و سایر امور با آن سنجیده می‌شود از فحوای کلام تخییر در پرداخت هم استفاده نمی‌شود و بلکه هر نوع دیه را برای منطقه ای مشخص کرده است.

همچنین ابوبصیر در روایت صحیحی نقل می‌کند که از امام جعفر صادق(ع) درباره‌ی دیه‌ی سؤال کردم. فرمودند: دیه مسلمان، ده هزار نقره و هزار مئقال طلا است و هزار گوسفند در سه رده سنی می‌باشند و صد شتر با سن‌های مختلف و دویست گاو(حرعاملی، ۱۴۰۹، ۱۹۴).

در این روایت نیز به غیر از حله یمنی به بقیه انواع دیه اشاره شده است و بجای تعبیر از دینار و درهم، از لفظ طلا و نقره استفاده شده است، همچنین نقره را قبل از شتر و گوسفند آورده است. و شاید بتوان گفت: در زمان امام صادق(ع) طلا و نقره (نقدین) رواج بیشتری در معاملات داشته است، پس دیه از نقدین مشخص شده است. بنابراین می‌توان گفت: بنابر مقتضیات زمان، هر یک از امور ششگانه که مورد نیاز جامعه است و رواج بیشتری بین مردم آن زمان دارد می‌تواند دیه باشد و شاید بتوان از این تعبیر اصل و معیار بودن نقدین را فهمید.

ح) دسته هشتم

روایاتی است که هر شش نوع دیه در آنها ذکر شده است. مانند صدر روایت صحیح عبدالرحمن بن حجاج که می‌گوید: از ابن ابی لیلی شنیدم که می‌گفت: در زمان جاهلیت دیه صد شتر بود که پیامبر(ص) آن را امضا نمود و بعداً بر گاوداران، دویست گاو و بر گوسفند داران، هزار گوسفند دوساله و بردارندگان طلا، هزار دینار و بردارندگان ورق، هزار درهم و بر اهل یمن، دویست حله مقرر نمود. البته ذیل این روایت «عبدالرحمن حجاج» از امام صادق(ع) در مورد دیه سؤال می‌کند و امام علی(ع) فرمودند: «دیه هزار دینار است و قیمت هر دینار ده درهم است و برای اهل شهر علاوه بر دینار ده هزار درهم است و بر صحرا

نشین یک صد شتر و بر اهل سواد، دویست گاو و هزار گوسفند است (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۱۹۳). همانطور که ملاحظه کردید حضرت علی(ع) صرفاً پنج مورد را برای دیه ذکر کرده‌اند و حله را به عنوان دیه مشخص نکرده‌اند.

در این زمینه روایت ضعیفی هم داریم، از جمیل بن درآج که می‌گوید: دیه، هزار دینار یا ده هزار درهم است و از دارندگان حله، حله گرفته می‌شود و از دارندگان شتر، شتر و از دارندگان گوسفند، گوسفند و از گاو داران گاو گرفته می‌شود (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۱۹۵).

مهمترین اشکالاتی که به روایت اخیر می‌توان وارد کرد، آن است که اولاً، سند روایت ضعیف است. ثانیاً، جمیل ابن دراج مشخص نکرده است که این روایت را از کدام امام(ع) نقل می‌کند و چه بسا می‌توان ضمیر قال را به خود ایشان ارجاع داد. ثالثاً حله صرفاً به غیر از این روایت، در روایت منقول از ابن ابی لیلی ذکر شده بود، ولی آنجا هم از امام(ع) نقل نشده بود. بنابراین در مورد حله هیچ روایت مستندی که امام نقل شده باشد نداریم همچنین از این بیان تخییر جانی برای پرداخت دیه استفاده نمی‌شود.

اکنون که به پاره ای از روایات در زمینه پرداخت مقایر دیه اشاره شد این تقسیم بندی روایات را به هشت گروه تقسیم کرد و بر شما روشن شد که قول مشهور فقهای شیعه مبنی بر موضوعیت داشتن امور ششگانه دیه که بر آن ادعای اجماع هم کرده اند به این راحتی هم قابل دفاع نمی‌باشد و طبق روایات دسته اول مشخص شد که:

اولاً، دیه، حکم تأسیسی اسلام نیست بلکه در سایر ادیان هم بوده و در دوره جاهلیت هم وجود داشته طبق وصیت پیامبر به حضرت علی(ع) همان دیه از لحاظ جنس و مقدار که با اوضاع و احوال صدر اسلام هم سنخیت داشته مورد تأیید اسلام قرار گرفته است؛

ثانیاً، امور ششگانه در تمام احادیث عنوان نشده است بلکه لسان روایات در مورد مقدار دیه مختلف است. برخی روایات فقط به یک جنس از امور ششگانه دیه و برخی به بیش از آن اشاره کرده‌اند همچنین وقتی به اجناس مختلف دیه در دسته‌های فوق الذکر مراجعه می‌کنیم می‌بینیم که نحوه تقدم و تأخر اجناس دیه در روایات مختلف، متفاوت است. زمانی که شتر بیشتر در میان مردم اهمیت داشته شتر به عنوان دیه شمرده می‌شده و زمانی مانند زمان امام صادق(ع) که درهم و دینار بیشتر در بین مردم رواج داشته است، آنها برای پرداخت دیه در اولویت بوده اند و از همین تقدم و تأخر در اجناس و همچنین از ذکر موارد متفاوت دیه در روایات مختلف به خوبی روشن می‌شود که هیچ یک از امور شش گانه موضوعیت

ندارد بلکه با استفاده از هدف و ماهیت دیه روشن می‌شود که معیار، پرداخت مقداری مال بعنوان دیه برای جبران خسارت به «مجنی علیه» است و این مقدار دیه و جنس آن بستگی به مقتضیات زمان و مکان دارد و باید دیه با اوضاع اقتصادی و اجتماعی مردم سنخیت داشته باشد و این نظریه به خوبی از ذکر موارد متفاوت دیه در روایات مختلف طبق دسته بندی های فوق استنباط می‌شود. حال که بحث موضوعیت امور ششگانه دیه مشخص شد باید بحث اختیار داشتن یا نداشتن قاتل در پرداخت امور ششگانه فوق مورد بررسی قرار گیرد.

مشهور فقهاء شیعه بر مخیر دانستن جانی در پرداخت هر یک از امور ششگانه اجماع کرده‌اند و عده-ای دیگر نظرات دیگری دارند که بطور خلاصه بررسی می‌گردند. دیدگاه مشهور فقهای شیعه بر این است که با عنایت به روایات و سیره‌ی عملی در صدر اسلام حکایت از معرفی شش مورد مذکور از گونه‌های مختلف دیه دارد آن هم به نحو تخییر، گرچه در مقابل قول مشهور عده‌ای هم به تنوع و عده‌ای دیگر به تقدیر قائل هستند، سعی می‌شود به اختصار به هر سه قول پرداخته شود.

۷- بررسی دیدگاه‌های فقهای امامیه در مورد تخییر جانی در پرداخت دیه

در اینجا به بررسی دیدگاه های فقهاء می پردازیم:

۷-۱- دیدگاه اول: دیدگاه تخییر

گفته شد دیدگاه مشهور فقهای شیعه آن است که جانی اختیار دارد هر کدام از امور ششگانه دیه را به اولیای مقتول بپردازد و برخی مانند صاحب جواهر در این مسأله ادعای اجماع کرده است. ایشان می-فرماید: همان طور که بین فقهای ما معروف است بلکه بین فقهای متأخر بر آن ادعای اجماع شده است و بالاتر از آن عبارت صریح غنیه و ظاهر عبارت سرائر و مفاتیح بر وجود اجماع در این باره حکایت دارد. بنابراین جانی هر یک از اجناس ششگانه را که بپردازد حتی اگر از دارندگان آنچه که می‌پردازد نباشد، ولی مقتول نمی‌تواند از پذیرش آن امتناع ورزد(نجفی، ۱۴۰۴، ۱۲).

در این رابطه باید گفت: اگر این قول اجماعی بود، نظرات دیگری وجود نداشت و حال آنکه عده‌ای قول تنوع و عده‌ای قول تقدیر را پذیرفته‌اند. از جمله آیت‌الله منتظری در این زمینه می‌نویسد: «اگر مستند مشهور فقها که قائل به تخییر هستند روایات مذکور باشد، دو اشکال مهم در آن وجود دارد».

۱- اشکال اول اینکه در اکثر روایات مذکوره اصل در دیه را صد شتر قرار داده بود و سایر انواع آن را برعنوان قیمت یا عوض صد شتر ذکر شده است ... بنابراین ذکر انواع به عنوان قیمت و بدل صد شتر برای تسهیل امر برمکلفین می باشد.

۲- اشکال دوم، اینکه لازمه فهم تخییر، از روایات فوق و اصل بودن همه آنها این است که قاتل در انتخاب هر کدام در هر زمان مخیر باشد، پس در زمان و مکانی که اختلاف فاحش در قیمت انواع ششگانه وجود دارد، در صورتی که قاتل بتواند کمترین را انتخاب نماید، علاوه بر اینکه تشریح سایر انواع لغو می- باشد، ضرر متناهی به «مجنی علیه» وارد می شود و بدیهی است که هر کس، جز افراد نادر، کمترین را انتخاب می کند و فلسفه تشریح دیه به کلی فراموش می شود و موجب نزاع مجدد نیز می گردد.

از همه مهمتر این که بر فرض دلالت روایات مربوطه بر تخییر، اطلاق آنها نسبت به زمان و مکانی که اختلاف فاحش بین قیمت آنها وجود دارد، مانند زمان ما، معلوم نیست. به علاوه، در مواردی که شارع، چند چیز را مصداق یا اماره چیز دیگر قرار می دهد مانند: علامات کر و علائم سفر و حد ترخص، متفاهم عرفی از ادله آنها این است که همه آنها عرفاً نزدیک به هم و متساوی می باشند وگرنه چند چیز غیر متقارب را اماره یک چیز قرار دادن، علاوه بر اینکه خلاف متفاهم عرفی است از نظر قانون گذاری نیز گزاف و قبیح می باشد، پس راهی نیست جز اینکه گفته شود اگر تخییری در مسأله باشد مربوط به زمان- های گذشته یعنی زمان صدور روایات بوده که قیمت شش نوع تقریباً مساوی با هم بوده است (منتظری، ۱۳۸۸، ۴۵ - ۴۳).

همانطور که ملاحظه گردید ایشان نه موضوعیت داشتن امور ششگانه و نه اختیار جانی را در حال حاضر تأیید نکردند. آیت ... موسوی اردبیلی، یکی دیگر از فقهای معاصر شیعه نیز معتقد است که: دیه حق مالی است، خواه این حق مالی، عوض ریختن خون باشد یا جبران خسارات وارده به اولیای دم؛ برای تخفیف آثار کینه شان باشد و یا حتی به عنوان مجازات جانی محسوب شود تا دیگر جرأت تکرار پیدا نکند یا غیر این موارد، مناسب نیست که دیه این گونه تشریح شود که همه انواع ششگانه اصل محسوب شود و جانی در پرداخت هر یک از آنها مخیر باشد. ایشان در بیان علت عدم مناسبت می فرماید: علت مناسب نبودن این قول که همه ی اجناس ششگانه اصل هستند و جانی را در انتخاب یکی از آن اجناس اختیار دارد، آن است که تخییر بین این اصول با وجود اختلاف فراوان بین آنها از نظر قیمت بازار، علیرغم این تفاوت فاحش در قیمت، به جانی اختیار داده شود تا هر چه را او پسندید و مطابق میل اوست برگزیند، کاری به

شدت لغو و بیهوده است، چرا که هر جنایت کاری جز در موارد نادر، بدون شک، کمترین را برمی‌گزیند و این عقیده که جانی بین میلیون‌ها تومان و یا پرداخت یک هزارم آن اختیار دارد، فقط به هزیان‌گویی شبیه‌تر است. از این سخن به خدا پناه می‌بریم (موسوی اردبیلی، ۱۴۱۶، ۸۰). نظریه ایشان هم کاملاً روشن است که هر دو نظریه مشهور و مورد ادعای فقها از نظر ایشان مردود است. در همین رابطه از آیت‌الله صافی گلپایگانی، پرسیده شد که موارد شش‌گانه دیه دارای ارزش یکسانی نیستند و جانی در انتخاب یکی از آنها مخیر است و طبعاً کم‌ارزش‌ترین را انتخاب می‌نماید، آیا موجب تضييع حق اولیای دم نخواهد بود؟ اگر چنین است، راه جلوگیری از آن در فقه اسلام چیست؟

ایشان در پاسخ می‌گوید: اگر بگوییم این تخیر در مواردی است که اختلاف فاحش بین قیمت این اشیاء باشد و قیمت آنها به هم نزدیک نباشد و با اختلاف فاحش و غیرقابل مسامحه، تخیر در مثل این حکم موجه به نظر نمی‌رسد و اخبار باب از آن انصراف دارند و زمینه‌ی طرح این سؤال از بین می‌رود، بلکه از خود اخبار باب نیز استفاده می‌شود که در این تخیر، تساوی یا تقارب قیمت‌ها ملاحظه شده است (گلپایگانی، ۱۳۷۲، ۱۷۸).

همانطور که ملاحظه کردید نظر ایشان هم این بود که نظریه مشهور مبنی بر تخیر جانی مربوط به زمانی بوده است که امور ششگانه ارزش یکسانی داشته‌اند اما در حال حاضر که چنین نیست تخیر جانی جایز نیست و باید اصلاح گردد.

۷-۲- دیدگاه دوم: تنويع به نحو تعيين

دیدگاه دوم فقهای شیعه که بیشتر فقهای متقدم بدان عقیده داشتند، تنويعی بودن گونه‌های ششگانه است بدین معنی که شارع مقدس دیه را در انواع مختلف معرفی نموده است و هر یک از دارندگان انواع ششگانه باید همان نوعی را به عنوان دیه بپردازند که خود جزو دارندگان آنها هستند و یا آن نوع در سرزمینی که در آن زندگی می‌کنند رواج دارد. شیخ صدوق (ره) در کتاب المقنع می‌فرماید: دیه در زمان جاهلی یکصد شتر بود و رسول خدا آن را امضاء کرد سپس ایشان دیه را برای گاو داران دویست گاو و برای گوسفند داران هزار گوسفند و بر دارندگان طلا هزار دینار و بر نقره داران ده هزار درهم و بر اهل یمن دویست حله مشخص فرمودند (شیخ صدوق، ۱۴۱۵، ۵۱۴). همچنین ایشان در کتاب الهدایة می‌فرماید: دیه بر شتر داران یکصد شتر است و بر گوسفند داران هزار گوسفند و بر گاو داران دویست گاو و بر

دارندگان طلا هزار دینار و بر نقره هزار درهم می‌باشد (شیخ صدوق، ۱۴۱۸، ۳۰۱). ملاحظه می‌کنید که گرچه شیخ صدوق در کتاب «هدایه المتعلمین» حله را بعنوان مقادیر دیه نشمرده است، اما در پرداخت سایر امور دیه هم قائل به تنويع شده است، صاحب جواهر در مورد قائلین به این قول می‌فرماید: از ظاهر عبارت‌های کتاب‌های مقنع، هدایه، خلاف، مبسوط چنین برمی‌آید که آنها در دیه، قائل به تنويع هستند. همچنین برخی از روایاتی که ذکر شد حکایت از تعیین انواع ششگانه دیه دارند نه تخییر از جمله روایت صحیح عبد الرحمن ابن حجاج که در آن آمده است.

بر شترداران، شتر و بر شهرنشینان درهم ... لازم است.

اما آنچه که می‌توان در رد این برداشت بدان اشاره کرد آن است که این روایات حکایت از تسهیل دارند (تنويع برای تسهیل) نه تنويع به نحو تعیین، یعنی شارع مقدس برای آسان ساختن کار افراد در پرداخت دیه به همان گونه‌ای حکم کرده است که فرد در اختیار دارد و چه بسا نظر شارع الزام به پرداخت آنچه که در اختیار دارد نبوده باشد، اما از باب این که معمولاً در دیه پرداخت آنچه که فرد دارنده‌ی آن است، آسان می‌باشد، لذا بدان حکم فرموده است.

۷-۳- دیدگاه سوم: تقدیر

مطابق این قول روایات نه در بیان تخییر هستند و نه تنويع، بلکه در صدد بیان تقدیر می‌باشند طبق این قول هیچ یک از مقادیر شش‌گانه موضوعیت ندارد تا بحث از تخییر یا تنويع پیش آید، بلکه آنچه مدنظر شارع مقدس بوده است این است که خون هیچ مسلمانی در اسلام ضایع نمی‌شود و برای جبران خسارت به مجنی علیه یا اولیای وی باید مقداری از مال پرداخت شود، اما بخاطر اینکه مقدار مالی که مد نظر شارع می‌باشد مشخص شود، بناچار باید با معیار امور ششگانه دیه استفاده کرد که البته این هم مختص آن زمانی است که این امور شش‌گانه از لحاظ قیمت اختلاف فاحشی نداشته باشند.

به نظر می‌رسد در تعیین نوع و مقدار دیه می‌توان عرف اقتصادی جامعه را معیار قرار داد. بنابراین در حال حاضر می‌توان وجه نقد رایج در کشور را به میزانی که جبران خسارت وارده به مجنی علیه یا اولیای وی می‌باشد تعیین نمود، چون اولاً دیه از امور عبادی و احکام تعبدی محض نیست که حکمت آن مرموز و غیرقابل فهم باشد.

ثانیاً در صدر اسلام این چنین عمل گردیده است و طبق روایات، وصیت پیامبر اکرم(ص) به حضرت علی(ع) دیه حکم امضایی است و شارع مقدس عرف رایج قبل از ظهور اسلام را که شتر به عنوان مال و سرمایه رایج بوده است و صدر اسلام کاربرد فراوان داشته مود تأیید قرار داده است، چرا که شتر یکی از اموال بسیار باارزش در شبه جزیره عربستان بوده و حتی به شتر قسم می‌خوردند و تا اندازه‌ای برای آنها اهمیت داشت که واحد شمارش شتر را نفر مشخص کردند و حتی در زمان جاهلیت برای شتر جایگزین مانند گاو و گوسفند هم قرار داده شد تا اینکه با ظهور اسلام طبق روایتی که از عتبه نقل شده است. درهم و دینار هم به عنوان قیمت شتر به عنوان دیه مشخص شد(حرعاملی، ۱۴۰۹، ۹۳).

چرا که در آن زمان درهم و دینار فراوان شد و بین مردم رایج بود و از همه مهمتر همین که در روایات وارد، موارد دیه مختلف بیان شده است به این نتیجه می‌رسیم که شارع مقدس شرایط اقتصادی هر جامعه را در نظر می‌گرفت و برای آن چیزی به عنوان دیه تعیین می‌کرد.

بنابراین همین تأیید گویای این مطلب است که شارع مقدس نوع دیه و مقدار آن را به وضعیت اقتصادی و اجتماعی آن زمان واگذار کرده است. اما در اینجا، دو سؤال مطرح است.

۱- به فرض اینکه بپذیریم عین هیچ یک از اجناس شش‌گانه موضوعیت ندارد و با توجه به تفاوت فاحشی که در قیمت آن اجناس وجود دارد، تخییر را هم منتفی بدانیم؛ اولاً به ناچار باید لااقل یکی از اجناس مذکور را مبنا قرا دهیم تا بر اساس آن، میزان دیه در زمان‌های مختلف مشخص گردد، آن جنس مبنا کدام است؟

۲- ثانیاً چه کسی این مسؤولیت را بعهده دارد تا با عنایت به مقتضیات زمان دیه را مشخص نماید؟ البته پاسخ به این دو سؤال، تحقیقی دیگری را می‌طلبد.

۸- نتیجه گیری

با عنایت به بررسی منابع فقهی و دیدگاه فقها درباره‌ی موضوع مورد بحث، نتایج زیر حاصل می‌گردد:

۱. لسان روایات درباره‌ی میزان دیه مختلف است، برخی روایات فقط به یک جنس از اجناس شش-گانه و برخی به بیش از آن اشاره کرده‌اند و از نظر تقدم و تأخر اجناس دیه در روایات متفاوت است، لذا می‌توان از آن استفاده کرد که هیچ یک از امور شش‌گانه دیه در حال حاضر موضوعیت ندارند. بنابراین

اکنون می‌توان وجه نقد رایج هر کشور را به میزانی که جبران خسارت وارده به مجنی علیه یا اولیای وی باشد را به عنوان دیه تعیین کرد.

۲. تخییری (بر فرض صحت چنین برداشتی از روایات)، به زمانی اختصاص داشته است که امور ششگانه از ارزش یکسان برخوردار بوده‌اند و در شرایط کنونی که این برابری وجود ندارد، مخیر دانستن جانی منطقی نیست.

فهرست منابع

۱. ابن ادریس، محمد بن منصور بن احمد، (۱۴۱۰)، السرائر الحاوی للتحریر الفتاوی، انتشارات حوزه علمیه قم، قم.
۲. ابن زهره حلبی، حمزه بن علی، (۱۴۱۷)، غنیه النزوع الی علمی الاصول و الفروع، مؤسسه امام صادق(ع)، قم.
۳. ابن حزم اندلسی، علی بن احمد، (بی‌تا)، المحلی، دارالمعرفه، بیروت.
۴. حرعاملی، محمدبن حسن، (۱۴۰۹)، وسایل الشیعه، مؤسسه آل بیت(ع)، قم، چاپ اول.
۵. حیدری، عباس علی، (۱۳۴۸)، نقدی بر گونه‌های شش‌گانه دیه در فقه و قانون، فصلنامه تخصصی فقه و حقوق اسلامی، بابل: پیش شماره ۲.
۶. خزاعی، مجید، (۱۳۸۶)، تحلیل فقهی و حقوقی دیه، دانشگاه آزاد اسلامی واحد جیرفت، جیرفت.
۷. شیخ صدوق، محمدبن علی بن بابویه، (۱۴۱۵)، المقنع، مؤسسه امام هادی(ع)، قم.
۸. شیخ صدوق، محمد بن بابویه، (۱۴۱۸)، الهدایه فی اصول و الفروع (الهدایه المتعلمین)، مؤسسه امام هادی(ع)، قم.
۹. صالحی، فاضل، (۱۳۸۸)، دیه یا مجازات مالی، مؤسسه بوستان کتاب.
۱۰. صافی گلپایگانی، (۱۳۷۲)، گفتگو «مجله رهنمون»، بهار و تابستان، شماره ۴ و ۵.
۱۱. فیض کاشانی، محمد محسن، بی‌تا، مفتاح الشرائع، انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، قم.
۱۲. کاشانی علاء الدین، (۱۹۸۲)، بدائع الصنائع فی التریب الشرائع، دارالکتب العلمیه، بیروت.
۱۳. محقق اردبیلی، احمدبن محمد، (۱۴۰۳)، مجمع الفائده والبرهان، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم.
۱۴. منتظری، حسینعلی، (۱۳۸۸)، پاسخ به پرسش‌هایی پیرامون مجازات اسلام حقوق بشر، نشر گواهان، قم.
۱۵. موسوی اردبیلی، سید عبدالکریم، (۱۴۱۶)، فقه الادیات، منشورات مکتبه امیرالمؤمنین، قم.
۱۶. منصور، جهانگیر، (۱۳۸۹)، قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، نشر داوران، تهران.
۱۷. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۳)، ترجمه قرآن، دار القرآن الکریم(دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی)، قرآن، چاپ دوم.
۱۸. نجفی، محمدحسن، (۱۴۰۴)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، المکتبه الاسلامیه، بیروت.

۱۹. النووی دمشقی، محی‌الدین بن شرف، (بی‌تا)، المجموع فی شرح المهذب، دارالمعرفه، بیروت.